

Magdalena Czachorowska
Porównania w twórczości
Stefana Żeromskiego oparte
na nazwach topograficznych

Porównaniem, jednym z najważniejszych środków stylistycznych w twórczości Stefana Żeromskiego, zajmowała się Danuta Buttler (Buttler 1977). Badaczka, zabierając głos w dyskusji nad stylizacją tekstów pisarza, analizując te obrazowe środki słowne, starała się odpowiedzieć na pytanie, czy mogą one jeszcze apelować do wyobraźni i wrażliwości estetycznej współczesnych odbiorców.

Choć omawiane figury słowno-wyobrażeniowe istnieją już od starożytności i z reguły łatwo je zauważyć w tekście, zdaniem D. Buttler u Żeromskiego niekiedy trudno „wypreparować” je z zespołu innych środków stylistycznych i odróżnić, na przykład, od przenośni. Zabiegami stylizacyjnymi stosowanymi przez pisarza, które utrudniają to zadanie, są struktury na pograniczu porównania i metafory, tzw. apozycyjne struktury złożone:

Zobaczył wyblakłe niebieskie oczy wpatrzone w swoje oczy, oczy – radosne niebios. Przed 50,

oraz stosowanie porównania jako punktu wyjścia rozbudowanego obrazu metaforycznego:

Ciemne chmury tworzyły jakby włók szeroki, który ciągnął się od jednego do drugiego krańca widnokregu i zwisał długimi matniami. Każde ich oko wytrząsało deszcz sypki, ciepły, lecący jakby puch. Ludz 255.

Ogląd całości dokonań pisarskich Żeromskiego daje możliwość, zdaniem D. Buttler, obserwowania metamorfozy porównania na kartach utworów pisarza. Najwcześniejsze dzieła, zwłaszcza opowiadania, charakteryzują się licznymi porównaniami odwołującymi się do sfery najprostszych życiowych skojarzeń, stąd ten okres w twórczości nazywany jest przez badaczkę okresem porównań opisująco-realistycznych. Późniejsze utwory wyróżniają się wzra-

stającą liczbą interesujących nas środków stylistycznych i zmianą ich jakości. Narasta malarska wyrazistość konstrukcji, człon określający jest bardziej rozbudowany i przywołuje takie płaszczyzny skojarzeń, które pozwalają porównania z tego okresu nazwać ekspresywnymi.

Szczególnie warte uwagi są porównania synestezyjne, kojarzące doznania różnych zmysłów w ramach jednej konstrukcji, charakterystyczne dla późniejszego okresu twórczości Żeromskiego.

Poza tym, wśród licznych spostrzeżeń dotyczących tych figur słowno-wyobrażeniowych, D. Buttler zwraca uwagę m.in. na porównania, których człon określający stanowią całe ciągi synonimiczne, np. trupy ludzkie rzucone są do wnętrza wozu żelaznymi widłami „*jak siano zamulone lub nawóz przepalony*” (Przed 266); zauważa, że jeśli nawet Żeromski używa porównań potocznych, o zatartej ekspresji, odświeża je, przerabia, trawestuje: „*Serce łomotało w jej piersiach jak dzwon w wieży pustej*” (Przed 32); o Wandzie: „*Była blada jak mur bielony*” (Przed 219). W podsumowaniu artykułu odnajdziemy stwierdzenie:

„dobór elementów obrazowych w twórczości Stefana Żeromskiego z trudem się poddaje jednej uogólniającej ocenie. Obok środków, które radzi bylibyśmy złożyć na karb upodobań stylistycznych epoki [...], pojawiają się w jego tekstach porównania przedziwnej piękności, miniatury czystego liryzmu.” (Buttler 1977: 273).

Celem tego artykułu jest pokazanie na tym tle tej grupy porównań, których jednym z komponentów jest określenie topograficzne, ale tylko i wyłącznie zawarte w pierwszym członie porównania lub występujące w obu częściach konstrukcji. Zestawienie spostrzeżeń dotyczących całego rejestru badanych środków stylistycznych z tymi, dotyczącymi tylko niewielkiej, wskazanej grupy pokaże, czym wyróżnia się interesująca nas grupa środków językowych spośród wszystkich.

Choć porównanie uważane jest za najczęściej stosowany i „najulubieńszy” element konstrukcyjny pisarza (Buttler 1977: 261), a słownictwo topograficzne licznie jest reprezentowane w twórczości Żeromskiego, to tych dwuelementowych struktur semantycznych, których pierwszym członem byłby komponent stanowiący nazwę topograficzną, jest niewiele, bo zaledwie 82.

Wielość określeń topograficznych w twórczości Żeromskiego wynika z wyjątkowej dbałości autora o szczegóły w kreowaniu krajobrazu w fikcyjnej rzeczywistości świata przedstawionego, zapełniania wizji krajobrazowych i monumentalnymi obiektami, i drobnymi detalami pejzażowymi, składającymi się na plastyczne, różnorodne opisy terenu; a tę plastyczność i różnorod-

ność pisarz uzyskuje, między innymi, właśnie przez używanie licznej reprezentacji leksykalnej słownictwa topograficznego.

Z racji specyfiki materiału językowego, określenia topograficzne, a co za tym idzie struktury porównań, które budują, występują zazwyczaj w warstwie narracyjnej korpusu tekstów i stanowią integralny element większej części opisowej określonej rzeczywistości topograficznej. Porównanie jako dwuelementowa struktura semantyczna składa się z członu określanego i, zazwyczaj, z bardziej rozbudowanego członu określającego, wyrażonego albo grupą składniową, albo zdaniem. Członem określanym interesujących nas konstrukcji są i nazwy topograficzne słownikowe (jednostki wyrazowe, które mają funkcję nazywania obiektów topograficznych, służą jako punkty orientacyjne w przestrzeni otwartej, dostarczają informacji o miejscu w realnej rzeczywistości lub rzeczywistości świata wykreowanego), i nazwy topograficzne kontekstowe (leksemy, w których wypadku kontekst zdania pokazuje, że autor nadał im okazjonalną funkcję topograficzną):

Daleko w głębinach rozpadlin widać było odległe **hale, jasnozielone niby ogrody, obwiedzione kamiennymi płoty**. Pop II 78

Migały **drzewa Chantilly jak masy i kłęby chmur rozesłane po ziemi**. Zam 7

Ośrodkiem pierwszego członu może być zarówno izolowana nazwa topograficzna, jak i, znacznie częściej stosowany zabieg stylistyczny, nazwa topograficzna w wyrażeniu lub w zwrocie:

Zboże, słabo oświetlone brzaskiem, **jak wielka fala** rzucało się ku górze, aż do lasu, w który wkraczało zatokami. Pokusa 80

Z jednej drogi woźnica zawracał w inną, leciał **drózkami wąskimi jak miedze**, nieraz do szerszych szlaków jechał w poprzek pola. Ludz 112

Olchy stanęły nad czarnym zakrętem [rzeki] **jako ściana niezdojta**. Pop II 159

Wśród porównań topograficznych wyróżnić można trzy typy konstrukcji ze względu na asocjacje między członami, do których odwoływał się Żeromski – porównania mieszczące się w nurcie realistyczno-opisującym, zgodnie z określeniem D. Buttler, porównania odwołujące się do obrazowych, malarskich środków stylizujących, za badaczką zwane ekspresywnymi, oraz te nierzadsze, wymieniane, lecz nienazwane i niewydzielone w przywoływanym artykule (Buttler 1977: 265), porównania konkretów do pojęć abstrakcyjnych.

Porównania realistyczne mają charakter zmysłowy, polegają na zestawieniu ze sobą dwóch konkretów, czasem sytuacyjnie odległych, ale celnie pokazujących cechy wspólne, czasem zaskakująco bliskich sobie, bo wywodzących się z tego samego kręgu semantycznego. Tego typu porównania odwołują się

do najprostszych skojarzeń, pozwalają czytelnikowi odczuć celność obserwacji pisarza, uciec się do własnego doświadczenia:

Dróżka nasza twarda jest jak chodnik wielkemiejski, lecz różni się od niego białością – przesadnie mówiąc – białością atlasu. Prom 137

Zwracając oczy w dolinę Aaru, żołnierze widzieli jeszcze **wioskę Guttannen, podobną do stadka kuropatw, zbitych w kupkę na szarej miedzy**. O żół 229

W łańcuchu szczytów szeregiem jeden za drugim idących, ukazała się na najwyższym cyplu okrągła **wieża** dziwnego kształtu, coś **jakby wielki mózdzierz, otworem zwrócony ku górze**. Dzieje I 319

Szary zmrok panował jeszcze w kotlinie, z której wznosiły się i widniały tylko dwie wyniosłe **wieże** cerkwi, nadzwyczajnie **podobne z daleka do dwu kominów samowara z dwoma na szczytach „tuskimi” czajnikami**. Mog 151

Z miejsca, na którym stał, zbaczała na lewo ku rzece węższa okoliczna **droga, która jak cięciwa** przecinać się zdawała na ukos cały rozdół rzeki. Pop III 35

Utworzył [zalew] coś w rodzaju ogromnej litery U, brzusem dolnym zwrócone do ładu a górnymi, szeroko rozstawionymi szczytami łączące się z morzem. Przed 75

...stały **wody stawów**, daleko **jak gdyby jeziora** błyszczące. Pop I 127

Całe **pole [...]** zrywało się **jak oszalałe jezioro**. Pop I 104

Obrazowe środki stylizacyjne w zakresie porównań odnajdziemy w twórczości pisarza w sytuacji, gdy stanowią one element bardziej rozbudowanych wizji krajobrazowych, w których na pierwsze miejsce wysuwa się atrybut malarskości opisu. Żeromski odwołuje się w takim przypadku nie do konkretnych paraleli między obiektami, lecz do emocji czytelnika, uruchamiających jego wyobraźnię. Kanwą pierwszego członu złożenia są konkretne nazwy topograficzne, drugi człon ma wartość symboliczną:

Błękitne **widziadło gór** było **piękne jak sama pieśń o Roladzie**. Pop III 23
Dalekie **mielizny** piasku na płytkim wybrzeżu wody **były różowe jak policzki zbudzonego dziecięcia**. Pop I 142

W górze, na zrębach **podobnych do piór skrzydlatego rycerza**, chwiały się odwieczne kępy świerków... Pop II 84

Olbrzymie **świerki** wychylały niespodziewanie kolosalne swe szczyty **jak gotyckie wieże** otoczone bogactwem kwiatonów. Pop II 72

Stuletnie **świerki** wieńczące szczyt góry wyszły z nocy niespodziewanie wielkie i wspaniałe **jak kapłany słowiańskie**. Gałęzie ich sterczały na przezroczystym tle błękitu, niby ręce wyciągnięte do słońca, które przyjdzie. Pokusa 80

Kopuła Urirothstock stała wśród nocnych obłoków **niby tajemniczy przybytek w dymie kadzidel**. Na pokł 201

A za doliną wznosiła się duna osobna, którą od podnóża do szczytu pokrył żarnowiec sam jedyny [...] I wszystka **góra** od podnóża do okrągłego, najwyższego wierzchołka stała **jako jeden krzak ognisty**, jasnożółta, na wzór słońca promieniejąc. Wiatr 40

Ostatni, z racji specyfiki materiału, najrzadszy typ porównań, to konstrukcje łączące w swej strukturze konkrety z abstraktami, zakładające swobodną grę skojarzeń. Właśnie niezwykłość tertium comparationis pozwala na wyróżnienie tej grupy porównań, nazwijmy je abstrakcyjnymi, spośród innych. Obiekt topograficzny, rzecz jak najzupełniej konkretna, skojarzona została z zupełnie oderwanymi pojęciami, a płaszczyzny konkretna i abstrakcyjna połączone w sposób niezwykły:

Alboż to nie wystarczy za opis [...] **rzek, które płyną jako pasma żalu** przez kraj nieszczęśliwy... Wiatr 252

Cezary nie wiedział wcale, jak długo jechał [...] **wskróś lasów i ugorów, pustych i niemych jak pierś jego ojca**. Przed 104

Dzień w dzień Kuba błąkał się po ogromnym parku, po wąskich alejach, wszystkie zresztą **miejsca tej doliny smutne były jak pogrzeb**. W sid 235

W całej bazie materiału językowego porównania abstrakcyjne nie stanowiły tak przejrzystej grupy, jednak w interesującym nas zestawie środków stylistycznych ich obecność jest wyrazista i to wyróżnia porównania topograficzne spośród wszystkich innych.

Wśród porównań z komponentem topograficznym znajdują się także opisywane przez D. Buttler, rzadkie w literaturze, w przypadku opisywanego materiału językowego szczególnie zaskakujące, porównania synestezyjne, łączące konkrety z doznaniem zmysłowymi, w tym wypadku doznaniem słuchowymi i wyjątkowo dotykowymi:

Lasy falenckie jęczały jak rozkołysany dzwon od huku bitwy, od strzałów ręcznej broni i okrzyków Tyszkiewiczowskiej jazdy. Pop III 133

Stara **budowla zagrzmiała jak gdyby od pozdrowienia, od podziękii, od głuchego płaczu**. Naw 127

...zamglone **rysy domów** i siniejące **góry są jak gdyby dźwięki najsubtelniejsze** nie na zewnątrz, lecz w głębi duszy. Pop I 255

Zwykle element topografii przywołany w pierwszym członie porównania zestawiony jest z jakimś innym wycinkiem rzeczywistości, dwukrotnie jednak Żeromski wpisał w strukturę obu członów konstrukcji nazwę topogra-

ficzną, z tym że raz obiekty topograficzne zasadniczo różnią się między sobą – płaszczyzna porównania poprowadzona została między polem a jeziorem, drugim razem, zestawione zostały nazwy, które często stosowane są wymiennie – staw i jezioro:

Dokoła wrzała rozpętana burza. Całe **pole**, skroś którego leciał [Rafał na Bańce], **zrywało się jak oszalałe jezioro**. Pop I 104

Zmierzch zastał ich na granicy jakichś łąk bardzo rozległych, wśród których słały się **wody stawów**, daleko **jak gdyby jeziora błyszczące**. Pop I 127

Ze względu na lokalizację tekstową i „przestrzenno-kulturową” Stanisław Mikołajczak wyróżnił dwa rodzaje porównań: tekstowe, których oba człony są elementami tekstu i kulturowe, asocjacyjne, których człon porównujący jest pozatekstowy (Mikołajczak 2001: 93). Te pierwsze, rzadsze występują zazwyczaj w partiach dialogowych tekstu i wyrażone są przez semantycznie puste zaimki (np.: *jak ja, jak ty, jak my*). Wśród porównań z komponentem topograficznym nie znalazłam ani jednego porównania tekstowego, nie należy się temu dziwić, zważywszy na specyfikę materiału językowego i choćby na fakt, że interesujące nas środki stylistyczne charakterystyczne są tylko dla partii narracyjnych. Wszystkie analizowane figury słowno-wyobrażeniowe należą do kulturowych – asocjacyjnych.

Stopień rozbudowy linearnej, wykorzystywany przez Żeromskiego, zwykle jest wysoki, oznacza to, że pisarz najczęściej wykorzystuje drugi człon porównania w postaci grupy składniowej lub całego zdania:

Nad grotą moją **skała** się wznosi stroma, **jak pióro tego orła, co u stóp Jowisza siadał**. Róża 151;

Tu i owdzie otwierało się **pole jak zatoka werznięta w las...** Pop III 122,

choć odnaleźć można w twórczości pisarza proste porównania jednowyrazowe, zazwyczaj w przypadku porównania potocznego o zatartej ekspresji:

Konie były dobre, sanie szerokie, **droga jak po stole**. Mog 120; **Drogi** po odwilży **oślizgły jak szklanki**. Pod pierz 192.

Nieliczny jest rejestr wykorzystanych przez pisarza wyrazów wprowadzających porównanie topograficzne – liczy on 6 spójników i 3 wyrażenia. Wśród spójników widać wyraźną dysproporcję między ekspansywnym **jak**, użytym przez Żeromskiego 42 razy, a pozostałymi o niewysokiej frekwencji: **jakby** – 6 poświadczeń, por. np.:

[...] droga [...] urywa się za ostatnim z drzew, **jakby** dosięgała końca świata. Pom 142;

[...] ukazała się wieża dziwnego kształtu, coś jakby wielki móżdziej, otworem zwrócony ku górze. Dzieje I 319;

[...] podnosiły w niebo kamienne głowy bezleśne turnie, rozszarpane, jakby były skamieniałym na wieki wiatrem. Pop II 73);

archaizujące **jako** użyte zostało 4 razy, por. np.:

Wyspy poznane były dlań jako sprzęty znajome... Wiatr 177-178;

Olchy stały nad czarnym zakrętem [rzeki] jako ściana niezdojta. Pop II 159);

dwa kolejne spójniki – **jak gdyby** i **niby** – charakteryzuje taka sama frekwencja równa 3, por. np.:

[...] siniejące góry są jak gdyby dźwięki najsubtelniejsze nie na zewnątrz, lecz w głębi duszy. Pop I 255;

Zbocza gór wznosiły się stromo po prawej i lewej ręce, a wielkie ich garby niby kolana i stopy wysuwały się z mroku i rosły w oczach, gdy się ku nim zbliżano. Syz 90.

Rejestr spójników zamyka **jakoby**, wykorzystane przez pisarza 2 razy:

Naokół stały jodły ze spłaszczonymi szczytami jakoby wieże strzeliste. Pop I 7;

Strzeli z niego bałwan rozbiegany z prawej, leci nań z daleka od Elby czy Korsyki góra wodna, jakoby dziki, rozjuszony koń. Pop II 181.

Rzadszym sposobem wprowadzania porównania topograficznego było wykorzystanie w strukturze środka stylistycznego odpowiedniego wyrażenia. Najczęściej Żeromski stosował w takim wypadku przymiotnik porównawczy **podobne do** (9 razy) i jednostkowo wyrażenia **na podobieństwo** i **na obraz**:

Małeńkie półwyspy, utworzone przez rzeczne zakręty, podobne były do zacienionych bujną krzewiną samorodnych altanek. Pog 248;

[...] najdalej na cyplu kamienistym strzelała w niebo kępa cyprysów na podobieństwo pięciu czarnych płomieni. Pop II 113;

[...] rozpadnie się na dwoje ciemne otchłisko na obraz kłębu źródła, które by biło z gruntu mórz. Pop III 28.

Pozostaje jeszcze nieliczna grupa konstrukcji, w których element porównawczy został wpisany w stworzoną przez pisarza metaforę i niemożliwe jest oddzielenie obu środków stylistycznych. Nie są to elementy rozbudowanych wizji krajobrazowych, choć wykorzystane zostały w partiach narracyjnych, nie stanowią części poetyckich obrazów wybranych fragmentów pejzażu,

choć je opisują, nie pojawiły się w celu uplastycznienia opisywanego przez pisarza fragmentu rzeczywistości topograficznej, choć bywają ich częścią. Prymarną funkcją tego typu konstrukcji składniowych jest funkcja informacyjna, a celem jej zastosowania chęć przekazania myśli w sposób dostatecznie ścisły i w miarę obiektywny. W przywoływanych figurach słowno-wyobrażeniowych nie odnajdziemy więc wyrazów porównawczych, choć z łatwością wskazać można człon porównujący i porównywany, np.:

[...] wąska grobla między wyspą Helu i kępą Swarzewa, przybrała w ciągu czasów kształt miecza o potężnej rękojeści... Międz 304.

Do tego typu porównań zaliczyć też można konstrukcję, w których element porównania zawarty został w nazwie własnej przywołanej przez pisarza:

Pierwszy się oto brzask niecił za helskim staroborem, gdy dwie pomorzance kępę, Głowę Gołębia, półokręgiem dalekim na toni okrążyły. Międz 342

Zbiór porównań z komponentem topograficznym nie należy do najliczniejszych, choć sam zabieg stylistyczny bardzo chętnie stosowany jest przez Stefana Żeromskiego na kartach jego twórczości. Jednak już nawet ta nieliczna reprezentacja materiałowa pozwala pokazać całą złożoność i bogactwo zagadnienia, wielofunkcyjność tego środka stylistycznego, jego szerokie zastosowanie, różnorodność formalną, a przede wszystkim niekonwencjonalność zastosowania.

Wykaz skrótów

Wszystkie przytoczone cytaty pochodzą z: S. Żeromski, *Dzieła*: I. *Nowele i opowiadania*, tomy 1-5; II. *Powieści*, tomy 1-14; w oprac. Stanisława Pigonia, Warszawa 1956-1970; wydanie „Czytelnika”:

Dzieje	– <i>Dzieje grzechu</i>
Ludz	– <i>Ludzie bezdomni</i>
Międz	– <i>Międzymorze</i>
Mog	– <i>Mogiła</i>
Na pokł	– <i>Na pokładzie</i>
Naw	– <i>Nawracanie Judasza</i>
O żoł	– <i>O żołnierzu tułaczem</i>
Pod pierz	– <i>Pod pierzyną</i>
Pog	– <i>Poganin</i>
Pokusa	– <i>Pokusa</i>
Pom	– <i>Pomyłki</i>
Pop	– <i>Popioły</i>

Prom	– <i>Promień</i>
Przed	– <i>Przedwiośnie</i>
Róża	– <i>Róża</i>
Syz	– <i>Szyfowe prace</i>
W sid	– <i>W sidłach niedoli</i>
Wiatr	– <i>Wiatr od morza</i>
Zam	– <i>Zamieć</i>

Bibliografia

- Buttler D., 1977: *Porównania w twórczości Stefana Żeromskiego*, [w:] *Stefan Żeromski. W pięćdziesiątą rocznicę śmierci*, Warszawa, s. 258-275.
- Mikołajczak B., 1976: *Porównania w „Faraonie” Bolesława Prusa*, „*Studia Polonistyczne*” 3, s. 105-114.
- Mikołajczak B., Mikołajczak S., 1996: *Porównania w „Quo vadis” Henryka Sienkiewicza – nierocznicowe uwagi w stulecie wydania*, „*Poznańskie Studia Polonistyczne. Seria Językoznawcza*” III (XXIII), s. 67-90.
- Mikołajczak S., 2004: *Porównania w „Nad Niemnem” Elizy Orzeszkowej*, [w:] *Język polski w perspektywie diachronicznej i synchronicznej*, Zielona Góra, s. 163-172.
- Mikołajczak S., 2001: *Porównania w powieściach historycznych Henryka Sienkiewicza*, „*Poznańskie Studia Polonistyczne. Seria Językoznawcza*” VIII, Poznań, s. 87-111.
- Wierzbicka A., 1971: *Porównanie – gradacja – metafora*, „*Pamiętnik Literacki*” 62, z. 4, s. 127-147.
- Zarębina M., 1990 (wyd. 1992): *Porównania w „Anielce” i „Placówce” Bolesława Prusa*, „*Polonica*” 15, s. 131-144.

Summary

The topic of the article are comparisons based on topographic names in works of Stefan Żeromski. Analysis is presented with a background of all adequate stylistic means described in work by Danuta Buttler. Although comparisons with a topographic name in the first part of language structure don't seem to be numerous – it is this small group that lets us see the whole complexity of the issue – its multifunction, various applications, diversity and unconventional use.

Magdalena Czachorowska, dr nauk humanistycznych, adiunkt w Zakładzie Stylistyki i Pragmatyki Językowej Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego w Bydgoszcz, zastępca dyrektora Instytutu Filologii Polskiej. Ukończyła filologię polską w bydgoskiej WSP (1989). Rozprawę doktorską nt. *System antroponimiczny w Wielkopolskich rotach sądowych* (promotor: prof. Leszek Moszyński) obroniła na Uniwersytecie Gdańskim (1997). Zainteresowania naukowe: onomastyka literacka i uzualna, historia języka, stylistyka historyczna, język osobniczy.